

Tátrai Szilárd: Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2011. 234 lap

Az utóbbi évtizedekben – ahogy erre Tátrai Szilárd is utal könyve előszavában – azt tapasztalhatjuk a nyelvtudományban, hogy egyre inkább előtérbe kerülnek a nyelv használatára irányuló vizsgálatok. A növekvő és sokirányú érdeklődéssel szorosan összefügg, hogy a pragmatikai (pragmatikáinak minősíthető) tárgyú munkák száma a legutóbbi egy-két évtizedben a magyar nyelvtudományban is örvendetes módon gyarapodott.³ Ugyanakkor szembevetendő az is, hogy a pragmatika mibenlétének kérdése általánosítható érvennyel máig sem tisztázódott (a fenti „pragmatikáinak minősíthető” szerkezettel is részint erre a helyzetre kívántam utalni), azaz a pragmatikának nincsenek egyértelmű határvonalai, nem beszélhetünk egységes pragmatikaértelmezésről (vö. pl. Németh T. – Bibok 2003, Németh T. 2006). Ezért is különösen elismerésre méltó, ha valaki egy ennyire szerteágazó területen elméleti és módszertani szempontból szigorúan konzervatív, átfogó igényű összefoglalásra vállalkozik. Feltétlenül szükségesnek tartom előrebocsátva már itt is rögzíteni azt a véleményemet, hogy Tátrai Szilárdnak — nemzetközi mércével mérve is — igen magas színvonalon, ebből következően a magyar nyelvtudomány számára nagy haszonnal sikerült megvalósítani az úttörő jellegű feladatot.

A „Bevezetés a pragmatikába” – amint ezt az alcím is egyértelművé teszi, illetve kiemeli – a funkcionális kognitív nyelvészet szempontjait érvényesítve tárgyalja a pragmatika alapvető fontosságú kérdéseit. A kötet a következő egységekből épül fel: az előszót (9–10) és a bevezetést (11–21) két nagy kifejtő rész követi: „A pragmatika nézőpontja” (25–150) és „A nézőpont pragmatikája” (151–204), majd a „Záró megjegyzések” (205–07) című összegzés, „A kulcsfogalmak rövid értelmezése” (209–15), a bibliográfia (217–28) és a részletes tárgymutató (229–34) zárja a könyvet.

Az előszóban és a bevezetésben a szerző világosan, egyértelműen elhelyezi megközelítését abban a nyelvtudományi, illetve ezen belül abban a pragmatikai diskurzusban, amelyben az általa tárgyalt kérdések szerepeltek, szerepelnek. Miközben egyértelművé teszi az elméleti keretet, bevezeti munkája legfontosabb fogalmait is. Az egyik ilyen különösen fontos, már önmagában is nagy magyarázó erejű, Tátrai munkájának szemléletmódját releváns módon jellemző fogalom a „nyelvi tevékenység”. Ezt a széles körben elterjedt „nyelvhasználat” fogalommal, illetve terminussal való viszonyában így mutatja be a szerző: „a nyelv eszközszerű, objektivistá felfogását sugalló *nyelvhasználat* terminus helyett a dolgozat inkább a *nyelvi tevékenység* terminus részesíti előnyben, mivel az jobban kiemeli az egymással diskurzusokat folytató emberek konstruktív hozzájárulását a nyelv működéséhez, funkcionálásához” (9).

Ismeretes, hogy a pragmatikafelfogások lényegében két nagy csoportba rendezhetők: az egyikben a pragmatika mint komponens (a nyelvtan, a nyelvelmélet, a megismerés leírásának komponense), a másikban mint nézőpont kap értelmezést (vö. pl. Németh T. 2006, Verschueren 2009). Tátrai Szilárd könyvében az utóbbi felfogáshoz csatlakozva a pragmatikát „olyan átfogó nézőpontként (szemléletmódként) értelmezi, amely a nyelvi tevékenységet a szociokulturális és a kognitív feltételek kölcsönviszonya felől közelíti meg, és a különböző kontextuális körülmények között létrejövő, azaz dinamikus jelentésképzést helyezi kérdésfeltevésének középpontjába” (9). A szerző azt is tisztázza itt, hogy a nézőpont nemcsak metaszinten, azaz a pragmatika vonatkozásában jelenik meg kulcsfogalomként, hanem tárgyszinten, azaz a nyelvi tevékenységgel összefüggésben is: „nagy hangsúlyt kap ugyanis, hogy az emberek a saját, kontextusfüggő kiindulópontjukat érvényesítve folytatnak diskurzusokat egymással, amelynek lényegi befolyása van a jelentésképzési lehetőségekre is” (9).

A pragmatika „helyéről és idejéről” (11–21) szólva Tátrai Szilárd először is elhelyezi saját pragmatikaértelmezését a pragmatikai hagyomány történeti kontextusában, majd pedig a pragmatika diszciplináris státuszát vázolja fel. Ez utóbbi kérdéskör tárgyalásakor meggyőzően érvel a pragmatika jelentősége, vagyis amellett, hogy a pragmatika – metaforikusan szólva – nemcsak a grammatika

³ Itt csak néhány különösen fontos munkát említve: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003; Szili Katalin: *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004; Németh T. Enikő: *Pragmatika*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 222–261; Nemesi Attila László: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest, 2009.

részterületei fölé tart „esernyőt”, hanem az olyan interdiszciplináris kutatási területek fölé is, mint például a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika vagy a nyelvészeti antropológia, emellett a pragmatikai szempontok természetesen kiemelten jelen vannak az úgynevezett kommunikáció-központú nyelvészet ágaiban: a stilisztikában, a szövegtanban, a retorikában stb. is.

„A pragmatika nézőpontja” című első nagy egység a nyelvi tevékenység átfogó bemutatása. Ennek keretében Tátrai Szilárd a nyelvi tevékenység legáltalánosabb jellemzőinek felvázolása után a kontextus és a megnyilatkozás fogalmát, illetve kérdéskörét tárgyalja, majd a dinamikus jelentésképzést és a deixis műveletét.

A nyelvi tevékenység általános jellemzőit felvázoló fejezetben (25–50) Tátrai a nyelvi megismerés genetikai és környezeti alapjaiból, illetve a köztük lévő kölcsönviszonyból indul ki, arra a funkcionális kognitív elméletben kifejtett belátásra alapozva, miszerint a nyelvi megismerés lényegileg függ attól, ahogyan az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő világot: a gondolatmenet első része tehát a **fiziológiai megalapozottság** bemutatása. Ezután a **diszkurzív megalapozottságot** tárgyalja, vagyis azt, hogy a világ fiziológiai megtapasztalása miképpen ágyazódik be a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki. A témát kifejtve olyan kulcsfontosságú fogalmakat vezet be, mint a **közös figyelmi jelenet**, a **referenciális jelenet** és a **diskurzusvilág**. Ezek lényege röviden így foglalható össze: a közös figyelmi jelenet interszjektív emberi tevékenység, amelyben megvalósul a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira, eseményeire; a referenciális jelenet a közös figyelmi jelenetben a nyelvi szimbolizáció által mások számára is hozzáférhetővé tett jelenet, vagyis a nyelvi reprezentált esemény, történet, állapot; ezt a megismerési viszonyrendszert összességében jelöli a diskurzusvilág fogalma. A nyelvi megismerés fő jellemzői közül Tátrai az intencionalitás, az interszjektivitás és a referencialitás mellett különös hangsúllyal tárgyalja a **fogalmi konstruálás** és a (fogalmi konstruálás meghatározó) **perspektívikusság** kérdéskörét. Mivel az ezekhez kapcsolódó fogalmak közül kettő a könyv későbbi részeiben is kiemelten fontos szerepet kap, ezekről érdemes itt külön is szólni. A **referenciális központ** a referenciális tájékozódás kiindulópontja, „azt a tájékozódási (orientációs) kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás térbeli, időbeli és személyközi viszonyai reprezentálódnak” (34), alapesetben ez a megnyilatkozó személye. A **tudatosság szubjektuma** pedig kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése, például az érzékelés, gondolkodás vagy a mondás kötődik. Alapesetben a tudatosság szubjektumaként is maga a megnyilatkozó jelenik meg, de a megnyilatkozó ezt a fajta kiindulópontot is áthelyezheti más szubjektumokra, például saját korábbi énjére vagy idézőskor az idézett személyre. A nyelvi megismerés **interszjektív** vonatkozásainak taglalása, vagyis társas megismerő tevékenységként való bemutatása után a nyelvi megismerést mint **interperszonális** tevékenységet is elemzi a szerző. Az interszjektív és az interperszonális használat viszonya egyébként – a könyv egy későbbi magyarázata (115) támaszkodva – röviden úgy jellemezhető, hogy az első esetben „valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét”, az utóbbiban pedig a „valaki tekintettel van valakire” aspektus, az egymásra figyelés a meghatározó. A nyelv interperszonális metafunkciójához kötve, abból kiindulva tárgyalja itt a szerző az **udvariasságot**, a mai pragmatikai kutatások egyik különösen fontos területét. A nyelvi tevékenységet általánosságban jellemző fejezet utolsó részében Tátrai a nyelvi tevékenységet mint **adaptációt** és ezzel összefüggésben mint „**választás**”-t és „**egyezkedés**”-t közelíti meg. Az adaptáció („hozzáigazítás”) ebben az értelemben a nyelvi tevékenység általános, egyfelől biológiai, másfelől kulturális motiváltságú jellemzője, egyszerre alkalmazkodás és alakítás, amelynek célja a diskurzusokban részt vevők különféle kommunikációs igényeinek a kielégítése.

A következő fejezet (51–67) tárgya a **kontextus**, Tátrai értelmezésében egy olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket, illetve az általuk mozgósított, alkalmazott ismereteket foglalja magában. Ennek megfelelően a kontextus összetevőit kettős, egymást kiegészítő és részben átfedő szempontrendszerrel közelíti meg. Egyfelől olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket tartalmazza, másfelől pedig olyan viszonyrendszerként, amely a diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai, szociális (társas) és mentális világát foglalja magában. A kontextus „dinamikus” jellegét ugyan mindvégig hangsúlyozza a szerző, de emellett még külön alfejezetben is tárgyalja a kontextus létrehozásának folyamatát, bemutatva azt, hogy a kontextus létrejöttében hogyan valósul meg a résztvevők konstruktív hozzájárulása. Itt hadd

jegyezzem meg, mert ebben a részben is szembevetően nagy szerepe van a példáknak, hogy – bár az előszóban a szerző túlzott szerénységgel minősíti példáinak relevanciáját azt írva, hogy ezek [csak] „az elméleti kérdésfeltevések adekvátságára és az empirikus kutatások szükségességére kívánják felhívni a figyelmet” (9) – a nyelvi példák az adott jelenséget mindig képesek a lényegyet kiemelve bemutatni, szemléletességük és gyakran szellemességük miatt is emlékeztetéseket, hatásosak, tehát teljes mértékben képesek világosabbá tenni és hitelesíteni az elméletet.

A könyv 4. fejezete (68–99) a kontextus fogalmához szorosan kapcsolódó **megnyilatkozást** tárgyalja. A szerző először a megnyilatkozás fogalomértelmezését adja meg: a megnyilatkozás szerkezeti szempontból olyan figyelemirányítási egység, műveleti szempontból pedig olyan figyelemirányítási esemény, amellyel a megnyilatkozó a maga kontextusfüggő perspektívájából reprezentálódó közlésével a diskurzus másik (többi) résztvevőjének mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolja. A fogalomértelmezést követően a megnyilatkozás diskurzusban játszott szerepét tárgyalja a munka, ezen belül először a két protodiskurzust, a prototipikus társalgást (a konverzáción) és a prototipikus szöveget (a textust). Az előbbire a mindennapi beszélgetések, az utóbbira pedig az irodalmi szövegek szolgáltathatnak példát. Ezután Tátrai a társalgások nyelvi szerveződésére, a pragmatika egyik hagyományos témakörére fókuszál. A mondatok megnyilatkozásbeli szerepének áttekintésében kerül sor a beszédaktusoknak – mint megnyilatkozásbeli mondatokkal végrehajtott cselekvéseknek – a tárgyalására.

Az 5. fejezet (100–25) a **dinamikus jelentésképzés** mibenlétét és műveleteit részletezi. Magát a fogalmat a következőképpen definiálja a munka: a dinamikus jelentésképzés a megnyilatkozások során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok kontextuális értelmezése, amely egy referenciális jelenet közös, együttes megfigyelését, illetve megértését eredményezi a diskurzus résztvevői számára, akik mindeközben a személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással (100). Ezek után a dinamikus jelentésképzés két, pragmatikai szempontból is meghatározó aspektusát emeli ki és tárgyalja a szerző: először a dinamikus jelentésképzés implicit összetevőjével, „a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátéká”-val (100), az implicit jelentés létrehozásának tipikus lehetőségeivel, majd a pragmatikai tudatosság kérdéseivel foglalkozik, vagyis azzal, hogy a résztvevők mennyire és hogyan tartják ellenőrzésük alatt a nyelvi tevékenységgel összefüggő kognitív folyamatokat. Külön alfejezetet szentel Tátrai a pragmatikai tudatosság sajátos összetevőjének, a metapragmatikai tudatosságnak, annak a kérdéskörnek, hogy miképpen reflektálnak a diskurzus résztvevői magára a nyelvi tevékenységükre, illetve az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzésre.

A **deixist** tárgyaló, 6. fejezetben (126–50) először szintén a fogalomértelmezéshez kapcsolódó legfontosabb kérdéseket vizsgálja a szerző. Ezután részletesen bemutatja a deixis fajtáit: a társas, a tér-, az idő- és a diskurzusdeixist, majd röviden, de mégis árnyaltan, így a deiktikus kivetítés különböző eseteire is kitérve, a nézőpont szerveződésével való összefüggésében mutatja be a deixis működését. A deixist Tátrai az interszubjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben olyan prototípusekkel, nyitott kategóriákkal írja le, amely a beszédeselemény fizikai és társas világával, azaz tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaival kapcsolatos ismereteket mozgósító, azokat előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett a főneveket és az igéket a diskurzusvilágban lehorgonyzó elemeket is magában foglalja.

A kötet második nagy, „A nézőpont pragmatikája” című egységében a fentiekben röviden bemutatott pragmatikaelméleti modellnek megfelelően, abban elhelyezve analizál a szerző három nyelvi műveletet, illetve jelenséget: az idézést, az elbeszélést és az iróniát. A felmerülő kérdések tárgyalásakor – ahogy ezt az egység címe is jelzi – „nézőpontja a nézőpont”: vagyis minden esetben a megnyilatkozásban érvényesülő nézőpont, ezen belül is a kontextusfüggő kiindulópont működése a fő szempontja, ez az adott jelenség jellemzésének alapja. Így az **idézés** leírásakor (153–70) abból indul ki, hogy az minden esetben, minden formájában perspektivizációként értelmezhető: a mondas ugyanis mint aktív tudatosság nem az aktuális, hanem az idézett megnyilatkozáshoz kötődik. Amellett, hogy a mondas mint aktív tudatosság kihez kötődik, és mennyire jelölt, annak is meghatározó szerepet tulajdonít a leírásban a szerző, hogy a beágyazott diskurzus(részlet) tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyai milyen kiindulópontból reprezentálódnak. Az egyes idézési módok megkülönböztetésekor és jellemzésekor is abból indul ki, hogy „a beszélés mint aktív tudatosság, amely a perspektivizáció eredményeként átkerül a beágyazott megnyilatkozóra, mennyiben és miként válik jelöltté” (169). E szempont szerint a következő megkülönböztető jegyek emelendők ki: az egyenes

idézésben a perspektivizáció az idéző mondat és/vagy az idézést jelölő írásjelek által, a függő idézésben az idéző főmondat által válik jelöltté, a szabad függő beszéd létrejöttének egyik alapvető lehetősége pedig éppen a perspektivizáció jelölhetlensége. Emellett azonban az idézéssel megvalósuló perspektivizáció jellemzésében Tátrai azokra a kérdésekre is kitér, amelyek az idézetek referenciális értelmezésével, a közös figyelmi jelenetben történő lehorgonyzásával kapcsolatosak. A referenciális központ működéséből kiindulva a következő eltéréseket mutatja be: míg az egyenes idézetekben a referenciális tájékozódás központja teljesen áthelyeződik a beágyazott megnyilatkozóra, addig a függő idézetekben az aktuális megnyilatkozó marad a referenciális tájékozódás centrumában, azt az ő személye, helye és ideje jelöli ki. A szabad függő idézés itt vizsgált eseteiben pedig azt láthatjuk, hogy a referenciális központot az aktuális beszélő csak részlegesen helyezi át a beágyazott megnyilatkozóra, azaz kettejük tájékozódási centruma együttesen van jelen. A fejezet záró részében az idézéssel együtt járó pragmatikai, illetve a metapragmatikai tudatosság megjelenését vizsgálja Tátrai, az egyes idézésfajtákban megjelenő különbségekre is rámutatva.

A 8., „Az elbeszélés és a nézőpont” című fejezet a narratív diskurzusok jellemzőit tárgyalja Mészöly Miklós elbeszélésének, a „Szárnyas lovak”-nak az elemzésére építve. A szerző előző gondolatmenetének szerves folytatásaként a történet szerveződését – és ezzel összefüggésben a narratív megértést – jellemezve mind a beszédeseményt, mind az elbeszélte eseményeket az azokban részt vevők fizikai, társas és mentális világára bontva analizálja. Vagyis a következő alapvető kérdésekre keres és ad választ: „Honnan és hogyan reprezentálódik a történet konceptuálisan feldolgozható **fizikai világa** – a maga tér- és időviszonyaival együtt? Honnan és hogyan reprezentálódik a történet konceptuálisan feldolgozható **társas világa** – a maga személyközi viszonyaival együtt? Honnan és hogyan reprezentálódik a történet szereplőinek **mentális világa** – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, vélelmeivel, érzelmeivel) együtt?” (174).

A 9. fejezet tárgya az **irónia**. Tátrai először a fogalom – mint köztudott: igen hosszú múltra visszatekintő és igen gazdag – értelmezéstörténetét tekinti át, a retorikai és a filozófia hagyomány mellett természetesen különös tekintettel a pragmatikaelméleti megközelítésekre. Saját, Sperber és Wilson (l. pl. 1990) iróniaértelmezéséhez, az úgynevezett „visszhangelmélet”-hez kapcsolódó felfogásában az irónia olyan kontextusfüggő implicit értékelés, amely a diskurzus résztvevőinek metapragmatikai tudatosulására támaszkodva aknázza ki a perspektivizációban rejlő lehetőségeket, vagyis az irónia „egy nyilvánvaló kifejtett reprezentáció (megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrészlet) felülírása egy olyan – inkább impliciten, mint expliciten közvetített – metareprezentáció segítségével, amely a maga kiindulópontjából megkérdőjelezi, de legalább is relativizálja az adott reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között” (203).

Az egyes fejezetek áttekintése után végezetül néhány összegző, a kötet egészére érvényes, fontos megjegyzést szeretnék még tenni. Mindenekelőtt azt az eléggé ki nem emelhető érdemét kívánom hangsúlyozni a munkának, hogy a vonatkozó, igen széles körű nemzetközi nyelvészeti kutatások legújabb és leginkább releváns eredményeit koherens egységben, a szűkebben és a tágabban értett pragmatikai kutatásokat is megtermékenyíteni képes rendszerezésben közvetíti, úgy, hogy mindeközben saját, koherens pragmatikát hoz létre, végső soron tehát egyéni rendszert alkot meg. Mindenképp ki kell emelni a könyvnek azt az erényét is, hogy még az újszerűségük és összetettségük miatt bonyolultabb fogalmak, témák kifejtését is – engedékenység meg most kivételesen ez a szakmunkák esetében szokatlan, de igaz jelző – *élvezetes* olvasmánnyá teszi a szerző mindvégig igényesen és elegánsan világos előadásmódja és számos szemléletes (és gyakran szellemes) példája, invenciózus elemzése. A stílus világosságának és természetes gördülékenységének mi más is lehetne az alapja, mint az, hogy Tátrai Szilárd anyagát tökéletesen uralja: teljes mértékben átgondolt-kimunkált fogalmakkal és módszertannal dolgozik. A fenti erények mellett a szigorúan logikus felépítés, ezzel összefüggésben az utalások példaszzerű rendszere, a fejezetek végi (olykor a fejezeteken belüli, egyes nagyobb témák utáni) tömör és valóban a lényegre kiemelő összegzések, a kiválóan hasznosítható fogalomtár (209–15), az olvasót eligazodni segítő tárgymutató mind-mind arra predesztinálják ezt a munkát, hogy a szűkebben értett pragmatikai kérdésekkel foglalkozók, illetve a pragmatikai szempontokat saját szakterületükön, például a stilisztikában, retorikában vagy éppen a grammatikában érvényesíteni kívánó kutatók mellett a magyar szakos hallgatóknak is az egyik legfontosabb kézikönyve legyen Tátrai Szilárd ismertett munkája.

SZAKIRODALOM

- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 2003. Szerkesztői bevezetés. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 5–9.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) 2003. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 222–61.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1990. Rhetoric and relevance. In: Wellbery, David – Bender, John (eds.): *The ends of rhetoric: history, theory, practice*. Stanford University Press, Stanford, 140–55.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 2009. Introduction: The pragmatic perspective. In: Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1–27.

Pethő József

főiskolai tanár

Nyíregyházi Főiskola, BTMK

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet